

महिला सक्षमीकरणविषयक गांधीजींच्या मतांचा अभ्यास

सुप्रिया संभाजी चौगले, संशोधक विद्यार्थिनी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा.डॉ.प्रतिभा सदाशिव देसाई, सहयोगी प्राध्यापिका, आचार्य जावडेकर शिक्षणशास्त्र, महाविद्यालय, गारगोटी
कोल्हापूर, महाराष्ट्र, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर संलग्नित

सारांश

सक्षमीकरण म्हणजे कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे. विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेलाच स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात. महात्मा गांधी हे महिला उदारीकरण आणि सक्षमीकरणाचे पुरस्कर्ते होते. तसेच त्यांनी लैंगिक समानतेवर भर दिला एक समाजसुधारक म्हणून त्यांना सामाजिक सुसूत्रता आणायची होती आणि भारताला जागतिक स्पर्धेत सक्षम बनवायचे होते त्यामुळे त्यांनी स्त्री सक्षमीकरणाला प्राधान्य दिले.

Key Word : महिला सक्षमीकरण, महात्मा गांधीजींच्या मते, अभ्यास

प्रस्तावना : भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महात्मा गांधीजींचे महत्त्वाचे योगदान आहे. महात्मा गांधींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याबरोबरच भारताची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी अतोनात प्रयत्न केले. त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीमध्ये सर्व भारताचा दौरा केला व भारतातील वातावरण जाणून घेवून त्या दिशेने पाऊल उचलले. निर्णय क्षमता, नेतृत्व क्षमता व दूरदृष्टी इ. गुण असल्याने त्यांना भारतातील पार्श्वभूमी समजण्यास अधिक सुलभता आली. तसेच त्यांचे ध्येय अन्याय व हिंसेला कायमचा आळा घालणे हे होते. दक्षिण आफ्रिकेत बॅरिस्टर पदवी संपादन करण्यासाठी गेलेल्या गांधींना समाजाच्या विकलांगाची ओळख झाली भारतीय धर्म आणि संस्कृती यामध्ये असलेल्या गुंतागुंतीच्या समस्यापासून आपण दूर आहोत याची महात्मा गांधींना जाणीव झाली. यामुळे दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांना दिली जाणारी हीनतेची वागणुकीबाबत त्यांनी आवाज उठवला व त्याचवेळी त्यांना भारत समजला असे म्हंटलं तरी वावग ठरणार नाही. आफ्रिकेमध्ये चाललेली वर्णपद्धती व वर्गपद्धती यामुळे त्यांना सतत अपमानास्पद वागणुकींना सामोरे जावे लागत असे.

इ.स. १९१५ मध्ये गांधीजींनी भारतदौरा केला यातून भारतातील लोकांवर होणार अन्याय, अत्याचार त्यांनी जवळून पाहिला एक भारतीय राष्ट्रवादी, थिओरिस्ट आणि संघटक अशी त्यांची ख्याती होती यावेळी गांधीजींचे राजकीय गुरु गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी महात्मा गांधींना भारताची ते भारतात येण्यापूर्वीची व भारतात आल्यानंतरची परिस्थिती समजावून सांगितली.

महात्मा गांधीजींची एकादश तत्त्वे :

१.अहिंसा २.सत्य ३.अस्तेय ४.ब्रह्मचर्य ५.अपरिग्रह ६.शरीरश्रम ७.आस्वाद ८.निर्भयता ९.सर्वधर्मसमभाव १०.स्वदेशी ११.अस्पृशतेचा त्याग

या तत्त्वांच्या आधारे महात्मा गांधींनी भारतीय चळवळी, आंदोलन केली व भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. भारतीय संस्कृती ही पितृसत्ताक असल्यामुळे त्यांना कौटुंबिक परिस्थिती माहिती होती.

भारतामध्ये सती प्रथा, हुंडा प्रथा, बालविवाह, जरठ कुमारी विवाह, विधवा विवाह, केशवपण अशा क्रूर व स्त्रियांवरील अन्यायकारक प्रथा अस्तित्वात होत्या यामुळे अन्यायाची, अत्याचाराची व हीनतेची वागणूक स्त्रियांना दिली जात होती. थोडक्यात दुय्यमतेच्या वागणुकीमध्ये स्त्रिया भरडल्या जात होत्या चूल आणि मूल असे मर्यादित जीवन त्या जगत होत्या आणि या सगळ्याला त्या आपले कर्तव्य समजत होत्या आणि त्यामुळे आणखीच मानसिक त्रासाला सामोरे जावे लागत होते यासाठी गांधीजींनी पहिला बदल हा स्त्रियांच्या विचारांमध्ये केला व त्यांना चळवळींमध्ये सहभागी होण्याचे आवाहन केले यामुळे स्त्रीया घराबाहेर पडल्या व समाजाला जवळून पाहू लागल्या यामुळे हळूहळू त्यांच्या विचारात बदल झाले व स्त्री सक्षमीकरणाला चालना मिळाली

विषय विवेचन :

महात्मा गांधी यांची स्त्रियांविषयक मते

२०व्या शतकाच्या पूर्वार्धात महिलांच्या स्थितीत क्रांतिकारक बदल घडवून आणण्याची महत्वाची भूमिका महात्मा गांधी यांनी केली. त्यांचा उदारीकरण व देशाचा सर्वांगीण विकासावर जास्त भर होता समाजाला घडवण्याचे कार्य हे कुटुंबातून होते असा त्यांचा ठांब विश्वास होता. समाजातील मध्यम व पीडित वर्गांमधून बदल घडवून आणणे जास्त महत्वाचे होते महात्मा गांधींच्या आई पुतलीबाई यांनी त्यांना लहानपणापासून आध्यात्मिक शिक्षण दिले गांधींच्या मते, नैतिकता आणि अध्यामाच्या आधारावर स्त्रिया पुरुषांपेक्षा वरचढ आहेत देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, मुक्तिमध्ये स्त्रियांचा मोठा वाटा आहे. अहिंसेसाठी महिलांच्या जन्मजात सक्षमतेवर गांधींचा मोठा विश्वास होता म्हणून भारतीय चळवळीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग त्यांनी वाढवला.

स्त्री सक्षमीकरणाच्या प्रश्नावर गांधीजींचे कार्य

१. विधवा पुनर्विवाह : अनिष्ट सामाजिक रूढी, परंपरा यांना रोखण्याचे/थांबवण्याचे काम महात्मा गांधींनी केले. महात्मा गांधींच्या मते, ज्या विधवेस मुले आहेत लग्नाच्या शपथेमधून बाहेर पडेल पाहिजे तिने पुनर्विवाहाचा विचार केला पाहिजे. गांधीजींच्या मते, आपण भारतीय धर्माच्या नावावर गोरक्षणासाठी ओरडतो पण संरक्षण नाकारतो आम्ही धर्माच्या नावाखाली अनिष्ट रूढींना बांधून ठेवतो जे की अमानवी कृत्य आहे धर्माच्या नावाखाली लहान मुलींवर वैधव्य/ ज्यांना वैधव्य म्हणजे काय याचा अर्थ माहीत नसतो अश्या मुलींवर आपण आपल्या रूढी परंपरा लादतो.

२. बालविवाह : खेळण्याच्या वयात लग्न झाल्याने मुलींना जबाबदारी व कर्तव्याची जाणीव नसते त्यामुळे त्यांची मानसिक व भावनिक अवहेलना होते तसेच मानसिक, शारीरिक व भावनिक छळ देखील होतो बालविवाहास महात्मा गांधी यांनी “अब इनशीओ” म्हणजेच शून्य म्हंटले आहे आणि शून्य म्हणजे विवाह किंवा लग्न नव्हे सुधारणा या हळूहळू होतात त्यामुळे महात्मा गांधी यांनी विधवा पुनर्विवाहाला जास्त महत्व दिले.

३. पडदा पद्धती : स्त्रियांना अनावश्यकपणे विविध कार्य करताना ‘परधा’ किंवा ‘परदाह’ एक अडथळा मानला. महात्मा गांधींच्या मते, पवित्रता मन आणि शरीराच्या शूद्धतेतून येते बुरख्याद्वारे नाही गांधींनी व्यवहारी जीवनात पडदा पद्धतीकडे दुर्लक्ष केले आणि नेहमी स्त्रियांना कुटुंबाच्या गर्भगृहात हिंदू आणि मुस्लिम या दोन्ही प्रकरणामध्ये स्त्रियांना नेले जावे असा आग्रह धरला.

४. महिला शिक्षण : स्त्री व पुरुष समानता हा महात्मा गांधींचा महत्वाच्या विचारप्रवाह महिला शिक्षणामुळे बाहेर आला महिलांची मानसिक क्षमता पुरुषांच्या बरोबरीची आहे आणि म्हणून तिला शिक्षण घेण्याचा समान अधिकार असला पाहिजे असे गांधीजींचे स्पष्ट मत होते. एक आई मुलांचं भविष्य उज्वल घडवू शकते कारण मूल जास्तीत जास्त आईच्या सहवासात लहानाच मोठ होत असते.

५. हुंडा पद्धती : हुंडा पद्धतीला विरोध करण्याचे काम महात्मा गांधी यांनी केले त्यांच्या मते, जातीव्यवस्था संपुष्टात आणल्यास हुंडा निर्मूलन होईल. मध्यम व गरीब वर्गासाठी हुंडा देणे हे बाब खूप खर्चिक व त्रासदायक होती. म्हणून मुलींचा जन्म हा गरीब व मध्यम वर्गासाठी एक प्रकारचा त्रास अथवा शाप मानला जात होता यामुळेच लिंगभेद वाढीस लागला. महात्मा गांधींच्या मते एखाद्या पुरुषाने हुंडा मागितल्यास त्याला समाजातून बहिष्कृत केले पाहिजे तसेच मुलींच्या पालकांनी आपल्या मुलींचा विवाह जातीबाहेर व प्रांताबाहेर करण्यास मागेपुढे पाहू नये असे गांधीजींचे मत होते.

६. घटस्फोट : विवाह खर्च मोठ्या प्रमाणात करणे यासाठी महात्मा गांधींचा विरोध होता. महात्मा गांधींनी लग्न हे एक शिस्तीची अवस्था मानली आहे नैतिक पालन, समजुतदारपणा याद्वारे वैवाहिक संबंध चांगले टिकू शकतात. यामुळे घटस्फोटाची परिस्थिती टाळता येवू शकते.

महात्मा गांधींच्या विचारानुसार स्त्रियांची भूमिका

महात्मा गांधींच्या मते स्त्रिया भावी पिढी घडवण्यास जबाबदार आहेत. महात्मा गांधीजींच्या मते

स्त्री व पुरुष समान दर्ज्याचे आहेत परंतु एकसारखे नाहीत ते अतुलनीय जोडीमध्ये येतात जे एकमेकांना पूरक आहेत. घरगुती जीवन हे पूर्णतः क्षेत्र स्त्री चे आहे तर बाह्य क्रियाकलाप हे पुरुषाचे क्षेत्र आहे म्हणून घरगुती व्यवहार, मुलांचे संगोपन आणि शिक्षण इ. विषयाचे ज्ञान स्त्रियांना अधिक असते त्यामुळे स्त्रिया ही जबाबदारी चांगल्या प्रमाणात पार पाडतात. महात्मा गांधीजींचा विशेष कल अहिंसेकडे होता म्हणून त्यांनी स्त्रियांना भारतीय लढ्यात सामील करून घेतले भारतीय स्वातंत्र्यात स्त्रियांच्या सक्रिय सहभागाची अपेक्षा महात्मा गांधींना होती त्यांच्या मते स्त्रियांच्यात आत्मविश्वासाची क्षमता प्रचंड असते. पुनर्विवाह, हुंडा पद्धती, बालविवाह,जरठ कुमारी विवाह, केशवपन, सती प्रथा, पडदा पद्धती यासारख्या वाईट गोष्टींविरुद्ध व्यापक मोहिम सुरू केली.

भारतातील महिलांची सद्यस्थिती

भारतात पितृसत्ताक पद्धती असल्याने स्त्रियांना नेहमी दुय्यमतेची वागणूक दिलेली आपल्याला पाहायला मिळते पूर्वी स्त्रियांना पुनर्विवाह, हुंडा पद्धती, बालविवाह, जरठ कुमारी विवाह, केशवपन, सती प्रथा, पडदा पद्धती इ. अनिष्ट प्रथांना सामोरे जावे लागत असे या महिलांविरुद्धच्या अपमानस्पद प्रथा नष्ट करण्यासाठी महात्मा गांधी यांनी वेगवेगळ्या चळवळींद्वारे या पद्धती बंद पाडत आणल्या. यामुळे स्त्रियांवरील अनिष्ट पद्धती मोडीत निघाल्या. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे आणि सरकारी धोरणे,कायदे यामुळे स्त्रीजीवनापेक्षा स्वातंत्र्यानंतरच्या कलावधीतील जीवन जास्त सुखकर झाले आहे.

विज्ञान-तंत्रज्ञान,शिक्षणातील विकास,सामाजिक,राजकीय बदल,आधुनिकीकरण यामुळे लोकांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. आर्थिकदृष्ट्या महिलांची परिस्थिती सुधारली यामुळे स्त्रियांकडे समाज आदर्श म्हणून पाहू लागला. स्त्री खऱ्या अर्थाने सक्षम बनली. राज्यघटनेतील प्रास्ताविक नमूद केल्याप्रमाणे समानता आणि न्याय मिळवण्यात आपण अजूनही कुठेतरी मागे पडतोय जानगणनेनुसार (२०११) १००० पुरुषांच्या मागे ९४० स्त्रिया होत्या. जे की २००१ च्या जनगणनेच्या तुलनेत चांगले आहे भारतीय स्त्रियांच्या साक्षरतेचा दर हा ६५.४५ आहे यामुळे सध्यस्थितीत स्त्री ही working woman व multi tasking आहे असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष : महिला कितीही शिकल्या तरी त्यांना कौटुंबिक जबाबदारी पार पाडून आपला व्यवसाय सांभाळावा लागतो.पितृसत्ताक पद्धतीने महिलाना नेहमी दुय्यम लेखले आहे.महात्मा गांधींचा महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर विश्वास होता महिला सक्षमीकरणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर नवीन समस्या वाढत आहेत. पूर्वी बालविवाह,केशवपण,सतीप्रथा,हुंडा प्रथा,पडदा पद्धती,विधवा पुनर्विवाह इ.समस्या व्यापक होते तर आधुनिक काळात ही प्रश्न नामशेष झालेले पाहायला मिळतात तर सध्यस्थितीत बलात्कार,छेडछाड,विनयभंग,अॅसिड हल्ला,कामाच्या ठिकाणी लैंगिक शोषण इ.अनेक गुन्हेगारी प्रवृत्ती महिलांच्या बाबतीत पाहावयास मिळतात यामुळे स्त्री सक्षमीकरणामध्ये अडथळे निर्माण झाले आहेत.

महिला सक्षमीकरण केवळ कुटुंबातील सदस्यांसाठी नसून समाजातील सर्व महिलांसाठी असायला हवे. सरकारने महिलांवरील सर्व प्रकारच्या गुन्हांविरुद्ध कायदे करते पण समाजाची मानसिकता अजूनही फारशी बदललेली नाही ती बदलणे काळाची गरज बनली आहे. समाजात स्त्री पुरुष समानता रुजवण्याचे काम स्त्रियांच्या मार्फत केले जाते. त्यांनी आपल्या लहानपणापासून केवळ आपल्या कुटुंबातील महिलांचा नव्हे तर समाजातील प्रत्येक महिलेचे सन्मान करायला शिकवले पाहिजे तरच खरी क्रांती होईल आणि महिला सक्षमीकरणाचे स्वप्न साकार होईल.

शिफारशी

1. प्राथमिक स्तरापासून महाविद्यालयीन स्तरावरील विद्यार्थिनींना विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून मार्गदर्शन करावे.
2. समाजामध्ये सर्व घटकांनी महिलांना समान संधी देवून सक्षम होण्यासाठी सहकार्य करावे.
3. महिलांना विविध हस्तोद्योग व कौशल्य विकसित करण्यासाठी तज्ज्ञानचे मार्गदर्शन व्याख्यानाचे आयोजन करावे.
4. स्त्रिया माहितीच्या आधिकाराविषयक तज्ज्ञांच्या व्याख्यानांचे आयोजन करावे.

5. स्त्रियांसाठीची विविध नवीन धोरणे व कायदे याबाबत विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून मार्गदर्शन करावे.
संदर्भ

Bajpai,A,(2011)global challenges,global Gandhi and global india,world focus retried on 7 feb 2023

Despande, S and Sethi, S. (2010). Role and Position of women empowerment in Indian Society, International referred journal. Vol.1 issue 17. retried on 7 feb 2023

Deshamukh,M.(2019) mahatma Gandhi in the changing times,international multidisciplinary multilingual journal of contemporary research vol. 2 retried on 7 feb 2023

https://en.wikipedia.org/wiki/Mahatma_Gandhi retried on 9 feb 2023

<https://mmhapu.ac.in/doc/eContent/Education/RinkiKumari/Sep2020> retried on 9 feb 2023

<http://www.banipurbedcollege.org/e-learning-goutam> retried on 8 feb 2023

<https://www.mkgandhi.org/ebks/hindi/Gandhi-Ek-Jeevani.pdf> retried on 8 feb 2023

<https://www.Census.2011.co.in> retried on 8 feb 2023

कृपलाणी.कृ. (१९८३)गांधी एक जीवनी, नवी दिल्ली: नॅशनल बूक ट्रस्ट.

देशपांडे.अ.,गुप्ता.अ.(२०११) गांधीजींचे असामान्य नेतृत्व,राजहंस प्रकाशन

प्रभू.आर,राव.यू. (२००२) महात्मा गांधी के विचार,नवी दिल्ली: नॅशनल बूक ट्रस्ट.